

‘PARÇA’CIĞIN ‘BÜTÜN’E HASRETİ: NECİP FAZIL’IN ŞİİRİNDE ZAMAN

Sezai Coşkun*

Özet: Matematiksel olarak hayatın her alanında tanzim işlevi gören zaman, metafizik veya felsefi bir alana taşındığında halli zor bir muamma haline gelebilmektedir. Bu sebeptendir ki dinler veya felsefi disiplinler, zaman konusuna eğilmiş, farklı açılardan yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Edebiyat, elbette bu gerçeğe kayıtsız kalmamış, yazar ve şairler de zamanı bir mesele olarak metinlerinde işlemişlerdir.

Türk edebiyatı bir konu veya mesele olarak zamanın işlenmesi yönüyle zengin örnekleri barındırır. Klasik edebiyatımızda daha çok İslamî perspektifin tayin ettiği zeminde ele alınan ve metinlerde işlenen zaman, Tanzimat yıllarından itibaren, bu bakış açısına ilave olarak, felsefi bir mesele şeklinde edebiyatımıza girer. Necip Fazıl, zamanı hem klasik edebiyatın referansları etrafında hem felsefi bir bağlamda ele almasıyla Türk edebiyatında öne çıkar.

‘Her cins kafanın’ bir çile olarak yaşayacağı zaman, Necip Fazıl’ın zihnini çokça meşgul eder. Şair, birçok şiirinde doğrudan, bazı şiirlerinde ise dolaylı olarak zamanı bir mesele şeklinde işler. Sadece şiirlerine değil, mensur eserlerinde de konunun aynı ehemmiyetle ele alındığına şahit oluruz.

Bu çalışmada, Necip Fazıl’ın gerek tasavvufî bağlamda gerek felsefi bir mesele olarak zaman hakkında düşünceleri ve bu düşüncelerin şiirlerinde yer alış biçimi incelenecek; ondaki zaman fikrinin kaynakları tespit edilmeye çalışılarak konu hakkında tahlilde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necip Fazıl Kısakürek, zaman, ibn’l- vakt, tasavvuf ve zaman, dureé

LONGING OF ‘PARTICLE’ TO THE ‘WHOLE’: TIME IN NECİP FAZIL’S POEMS

Abstract: Mathematically functioning as a regulator in every field of life, when time is carried on to metaphysical or philosophical area, it becomes a quite complex enigma. This is why religions and philosophical disciplines focused on the concept of time and developed approaches from various perspectives. Literature has not been indifferent to this fact, and authors and poets dealt with time as a subject in their texts.

Turkish literature has rich examples in terms of dealing with time as a subject or a matter. Time, which was mainly emphasized on the grounds and studied in texts specified by Islamic perspective in Classical literature, entered into our literature as a philosophical matter as of the period of the Tanzimat Reform years. Necip Fazıl became prominent in Turkish literature in dealing with the time within the references of classical literature as well as philosophical concept.

* Doç. Dr., Süleyman Şah Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Time, which will be experienced as a suffering by 'every kind of mind', occupies Necip Fazıl's mind excessively. The poet deals with the time as a matter in straightforward manner in many poems and indirectly in some poems. We witness that he dealt with the subject not only in his poetry but also in his prose writings.

This study will analyze Necip Fazıl's thoughts about time in mystical as well as philosophical concepts and place of these thoughts in his poetry; there will be further analysis by detecting the sources of his opinions about time.

Keywords: Necip Fazıl Kısakürek, time, ibn'l- vakt, mysticism and time, dureé

GİRİŞ

*Hiç bir cins kafa gelmemiştir ki, Sokrat'tan Bregson'a kadar,
Zaman üzerinde cinnet buhranları çekmemiş olsun.*

Necip Fazıl Kısakürek

İnsanoğlunun en büyük realitesi, varlığını bir anlam manzumesi etrafında izah edebilmektir. Bilinen tüm felsefi disiplinler, dinler varlığın izahını bir başlangıç olarak ele alır. Bu anlama ve izah çabasında anahtar kavramlardan hatta aşamalardan biri, zamandır. Heidegger'in yaklaşımıyla, 'Zaman, varlığın ontolojik temelini ve kendi hakikatinin anlamını görünür yaparak, onları açığa çıkarır. Zamanın zamansallığı varlığı varlık yapar.'¹ Gündelik hayatımızda matematiksel bir olgu olarak kullandığımız zaman, varlığın şahsiyet kazanması aşamasında bir başka keyfiyetle karşımıza çıkar ve bizim matematik kolaylığıyla izah ettiğimiz olgu olmaktan uzaklaşır. Girift, çok yönlü, çok bilinmezli bir mesele halini alır. Bundandır ki İslam felsefesinde de Batı felsefesinde de zaman, en çok kafa yorulan, farklı tezler ileri sürülen konulardan olmuştur. Hatta İslam düşüncesinde zaman hakkındaki fikirlerinden dolayı 'tekdir' olaylarının yaşanması, zamanın matematiğe indirgenemeyecek kadar girift mahiyetini bize sezdirir.

Batı felsefesinde Aristo'dan Kant'a, Heidegger'e kadar birçok filozof zamanı anlamaya çalışırken², İslam felsefesinde İbn-i Sina, El-Kindi, Gazzali zamanla ilgili düşünceleriyle farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.³ Tasavvufî disiplinlerde ise zaman, asli meselelerden olma vasfını sürdürür.

Zamanı bir 'mesele' olarak ele almak, ilgilenmek için filozof olmaya gerek yoktur. Necip Fazıl'ın yukarıda alıntıladığımız sözlerde vurguladığı gibi 'her cins kafa' ister istemez bu realite ile yüzleşmek, hesaplaşmak durumundadır.

Klasik Türk edebiyatında zaman hem gündelik hayatın çeşitli cepheleriyle akıp gittiği bir unsur olarak hem özellikle tasavvufa münhasır şiirlerde metafizik bir mesele olarak karşımıza çıkar. On dokuzuncu asırdan itibaren 'yenileşen' Türk edebiyatında zamanı metafizik vechesiyle sanatının merkezine yerleştiren isim Necip Fazıl olur. Necip Fazıl'ın zamanı, özellikle şiirinde, hangi çerçevede söz konusu ettiği meselesini kavramamız için öncelikle konuyla ilgili kaynaklarına eğilmemiz yerinde olacaktır.

NECİP FAZIL'IN 'ZAMAN' FİKRİNİN KAYNAKLARI

Sadece bir sanatkâr ve o sanatkâr etrafındaki sanat, edebiyat, basın mahfilinin monografisini içermekle kalmayıp Türkçe'nin üslup şaheserlerinden biri kabul edilebilecek *Bâbîâli* adlı eserinde Necip Fazıl'ın yirmili yaşlarında hangi metafizik meselelerle, ne şekilde hesaplaştığı rahatlıkla görülebilmektedir. Hayatın bütün cepheleriyle kendini sunduğu anlarda dahi onun, kafasının içiyile cedelleştigi hemen fark edilir. Birçok şiirinde bu cedelleşmenin manzum ifadesini buluruz.

'Aynalar Yolumu Kesti' şiirinde,

Başımın tokmağı indi başıma (s. 271)

'Hep O' şiirinde,

İnsandan kaçmak kolay, kendimden kaçabilsem... (s. 85)

'Halim' şiirinde,

Kimse edemez bana, benim kadar düşmanlık. (s. 308)

gibi onlarcasını bulabileceğimiz mısralarda arayışlarını, çilesini, azabını, cinnetini görebiliriz. Çünkü o 'Şair' adını verdiği şiirinde,

'Ben şairim, gâibi kucaklayan çilingir.' (s. 90)

diyerek kendine 'misyon' olarak biçtiği zorlu yolu dile getirir. Böylece onun entelektüel krizi, 'öz ağzından kafatasını kusacak' boyuta ulaşır. Kitabına da ad olarak seçtiği 'çile' dıştan çok için panoramasını bize sunar. Bu panoramada esaslı yer tutan zaman hakkındaki fikirlerinin ilk kaynağının tasavvuf olduğu, şiirlerindeki fikrî arkan ve kelime kadrosundan kolaylıkla fark edilmektedir.

Tasavvufta 'ibnü'l-vakt (vaktin oğlu)', 'sahibu'z-zaman (zamanın sahibi)', 'ebu'l-vakt (vaktin babası)', 'aslu'z-zaman (zamanın aslı, batını)' gibi kavramlar etrafında, bütün varlığı anlamaya çalışan ve bir hayat nizamı tesis eden dünyalar kurulur. Tasavvufta zamanın geçmiş, gelecek, hâl gibi matematiksel bölünmelerinin bir karşılığı yoktur. Massignon'un dikkat çektiği üzere 'Müslüman bir kelamcı için zaman devamlı bir süre (duration) değil, ancak anlardan oluşan bir grup, bir 'galaksi'dir (ve benzer biçimde uzam değil sadece noktalar vardır.) Mezhepler tarihçileri, süreyi (dehr) ilahlaştıran felsefeciler olan 'Dehriyyûnu' özdekçiler olarak mahkûm ederler.⁴

Geçmiş, gelecek, hal gibi tasnifler, insanların dünyaya ilişkin işlerindedir. Esas olan 'an-ı dâim'dir. Tasavvufî kaynaklarda 'Allah katında akşam ve sabah yoktur.' Hadis-i şerifine sık sık atıfta bulunulur. 'Dâimi an, zaman üstü zaman, daha doğrusu zamansızlık anlamına gelir ve üzerinde zamanın geçmediği hakikate ve zata işaret eder.'⁵ 'An, bölünmeyen zaman dilimine işaret ederek bölünmeyen mekân parçasıyla irtibatlandırılır. Ancak zamanın aşılarak bü-

tün zamanların kaynağı olan ân-ı dâime ulaşılması, görüntüdeki çokluğun ve bölünmüşlüğü aşılıp tek hakikate veya varlığa ulaşılmasının bir yönüdür. Bu nedenle ân-ı dâim, tek varlığın ve birliğin bir tezâhürüdür.⁶ Ân-ı dâimdeki 'tek hakikate ve varlığa ulaşılması' düşüncesi, Necip Fazıl'ın şiirindeki zaman meselesini kavramamızda anahtar konumu tutar.

İbnü'l-vakt, geçmiş ve gelecekte âzâde olarak 'içinde bulunduğu ânın gereğini yerine getiren kişi' olarak karşımıza çıkar. Bu makamdaki kişi, ilahî tecelliler karşısında etken değil edilgendir. Kişinin edilgenlikten etken bir konuma geçmesi, zamanın adeta üstüne çıkması, kendini imkân âleminin kayıtlarından kurtarabilmesi, 'ebu'l-vakt' veya 'sahibu'z-zaman' olmayla ilgilidir. 'İlk berzahın kuşatıcılığına ulaşarak zamanın hükmünden çıkan; geçmiş ve gelecek zamanın kendisinde ve ondan çıktığı şeylerde tasarruf edemediği kimse. Bu kişinin hal ve fiillerinin yolları, dışı, içi ve kendisinden zuhûr eden her şey dâimi hal haline gelir. Söz konusu halin bir ânı, bilinen zamanın asırları, o zamanın asırları da geçmiş ve geleceğin hükmünün kendisine baskın geldiği ve egemen olduğu bu zamanın bir anı gibidir... sahibu'z-zaman zikrettiğimiz niteliği kazandığı için zamanın dürülmesine ve açılmasına, mekânın toplanmasına ve yayılmasına muktedirdir.'⁷ şeklinde tanımlanan sahibü'z-zaman, zamanın kaydından kurtulan kimse, zamana ilişkin meseleleri halledebilmiş ve zamanın idare ettiği değil, zamanı idare eden makam olarak yer alır. Burada esas olan Bâkâ'nin,

*Vaktine mâlik olan dervîştir sultan-ı vakt
İzz u câh- saltanat değmez cihanın kavgasına*

beytinde vurguladığı gibi 'vaktine mâlik' olmaktır. Çünkü vakte mâlik olmak, yukarıda Kâşânî'nin dikkat çektiği üzere, zamanı dürme ve açmaya muktedir olmak anlamına gelir. Özetleyecek olursak, tasavvuftaki 'ân-ı dâim'in içerdiği, bütünlük ve bu bütünlüğün işaret ettiği 'vahdet' fikri, Necip Fazıl'ın zamana ilişkin birincil kaynağı olarak görülebilir.

Necip Fazıl'ın zamana ilişkin bir başka kaynağı Bergson'dur. Tasavvuf felsefesine göre etkisini daha az gördüğümüz Bergson felsefesi, metafizik felsefeye açtığı kapı bakımından, Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk dönem aydınlarına bir tutamak olmuş, hayli heyecanlandırmıştır. Necip Fazıl da belli yönleriyle bu zümreye dahil edilebilir.

Bergson zamanın, insanların günlük hayatlarında algıladıkları biçimden farklı bir katman olduğunu ifade eder. Ona göre, insanların zaman dedikleri şey, günlerini tanzim etmek için oluşturdukları, gündelik kullanım amacına yönelik bir tanımlamadır. Bergson için insanların zamandan anladıkları, matematiksel kolaylıktır. Oysa ona göre, 'Süre, asıl realitedir. O her şeyden evvel yaratıcılıktır. Kainattaki oluş realitenin tâ kendisidir. Dışımızda, yani mekânda

tasarladığımız zaman matematik zamandır. O gerçek zaman değildir. Bizim tarafımızdan uydurulmuştur. Mekânın mesafe cinsinden taksimiyle varlığı sun'i olarak tasavvur ve kabul edilmiştir. Bir yerden kalkıp bir yere giderken faraza 'üç saat geçti' deriz. Hakikatte eşyada hiçbir şey geçmemiştir.⁸ Bergson'un özellikle üçe taksim edilen zamanı 'ana' toplama çabası, Necip Fazıl'ı ilgilendirmiş olmalıdır. Bergson'da öne çıkan 'bütünlüktür.' Necip Fazıl ise bu bütünlüğü aşan bir idrakin peşindedir. Dolayısıyla ondaki Bergson etkisini başlangıç itibariyle, hususen zamanın bütünselliği bağlamında, tasavvufa paralel bir biçimde görmek mümkün iken bir sonraki aşama olan bütünselliğin vahdeti telkin edişi ve bütünde vahdetin tecellisi olarak niteleyebileceğimiz idrak düzeyinde şair, tasavvufun rehberliğinde ilerler. Bu vurguyu, özellikle Necip Fazıl'daki metafizik yönelimi Bergson'a indirgememek gerektiğine istinaden yapıyoruz. Esasen metafizik düşüncenin önemli bir kısmında zamanın bütünselliğini işaret eden değerlendirmeleri bulabiliriz. Mesela, Augustinus'un zamana ilişkin yorumlarına baktığımızda, zamanın insanı sınırlayışı ile bu sınırlayışı aşmanın 'ilahî' karakterine vurgu dikkati çeker: 'Tanrı'nın biricik varlığı karşısında yaratıkların 'hiçliği' en açık olarak Tanrı'nın zaman dışında (öncesiz-sonrasız) oluşuna karşılık yaratıkların zaman içinde (önceli-sonralı) oluşlarında görülebilir. Zaman içinde bulunan yaratıklar 'hiç' tirler; çünkü zamanın kendisi 'varlık' ile 'yokluk'un bir karışımıdır. Zaman, tek bir boyutu olmayan 'şimdi' ile artık var olmayan 'geçmiş' ve daha varolmamış olan 'gelecek' arasında bulunan, dolayısıyla da ancak hatırlama (geçmiş) ve bekleme (geleceği) biçiminde var olabilen şeydir.'⁹

Augustinus'un değerlendirmeleri olsun, Bergson'un felsefesi olsun Necip Fazıl'ın felsefî arkaplanını elbette beslemiştir. Orhan Okay'ın tespitiyle özellikle Fransa dönüşü 'zaman, sezgi felsefesi ile olan yakınlığıyla' şiirlerinde yer alamaya başlamıştır.¹⁰ Ama onun şiirindeki zaman meselesini çözerken ağırlığı tasavvufa vererek ilerlemek bizi daha sağlıklı sonuçlara götürecektir. Elbette söz konusu etkilerin varlığı da göz ardı edilmemelidir.

NECİP FAZIL'IN DÜŞÜNCESİNDE ZAMAN

Çalışma, şairin şiirlerine odaklanmakla beraber onun nasir kimliğinin de hesaba katılması gerektiği bir gerçektir. Necip Fazıl, hayatı / mücadelesi, şiiri ve yazılarının teşkil ettiği üçgende vücut bulan bir şahsiyettir. Onu anlama çabasında bu üçlü yapıyı bir bütün olarak göz önünde bulundurmak gerekir. Bu sebeple onun *Dünya Bir İnkılap Bekliyor*, *Sahte Kahramanlar* ve *İman ve Aksiyon* kitaplarında gördüğümüz zamanla ilgili değerlendirmelerine bakabiliriz: 'Bu kainat yapısında, karşımıza en büyük tecelli olarak 'zaman' çıkıyor. Zaman!.. Ne müthiş birşey; Allah'ın azametini ne müthiş bir delil... Bir ağ gibi, Allah za-

manı üzerimize atmış... Her şeyin üstünde zaman, her şeyin!.. Zamanın dışında hiçbir şey yok; bir şey var içimizde zamanın dışına tırmanmak isteyen... Zamana sığmayan bir şey var insanda, o da ruh! Çünkü o zamansızlık âleminin hatıralarını taşıyor. Fakat, biz farkında değiliz... Zaman bir imtihandır. Zamanı idrâk... Mücerred dava... İşte zaman ve bu dünya dedikleri süfliler âlemi içinde insan ilâhî memuriyeti olarak ölümsüzlüğe namzettir. Bu ölen dünyada her ânı yokluk, her ânı varlıktan ibaret bu dünyada zamanın üstüne çıkmak... Bütün sır burada... Zaman böyle bir vakıa; bütün vakıaları doğuran bir vakıa... Zamana madde ile mukavemete kalkışmak ebediyeti sayıyla aramaya benzer. Ne kadar sayısan bir fazlası var... demek ki ebediyet, milyarda, trilyonda olmuyor da bir'de teessüs ediyor, bir'in keyfiyetinde...¹¹

Şairin, zaman üzerine bu değerlendirmeleri, neredeyse aynı cümlelerle başka eserlerinde de karşımıza çıkar. Bu benzerlik, ondaki zaman fikrinin sabit hüviyetini ortaya koyar.

Necip Fazıl'ın değerlendirmelerine baktığımızda yukarıda özetlemeye çalıştığımız tasavvufî perspektifin ifadesini buluruz. Bu değerlendirmelerde öne çıkan nokta, zamanın 'son derece sanatlı bir tecelli zemini' olarak görülmesidir. Hayatın zamanla ilişkisini ise ân-ı dâimin bir başka ifade ile dile getirilişi olarak düşünebileceğimiz biçimde "tek bir ana" indirgiyor. Onun değerlendirmelerinde şiiri için önemli bir kılavuz olarak kabul edebileceğimiz diğer bir nokta, zamana madde ile mukavemet edilemeyeceği hususudur. O, zamanı matematiğe indirgeyerek madde planında anlamaya çalışmayı ebediyeti sayı ile idrak etme çabası şeklinde görür ve nihai hedefini 'Bir'in idrak edilmesi olarak dile getirir.

ŞİİRDE ZAMAN

Necip Fazıl'ın şiirinde herhangi bir unsurun nasıl bir anlam manzumesi etrafında işlendiğini kavramak için öncelikle 'Poetika'sına eğilmemiz gerekir. Onun poetikasının özü ise çok bilinen mısraları ile, 'Allah (c.c.)'nı aramak'tır:

*Anladım iş, sanat Allah'ı aramakmış;
Marifet bu, gerisi yalnız çelik çomakmış...*

'Allah (c.c.)'nı arama', İslam sanatının özünü tayin eder. İslam'a göre Allah (c.c.) insanları ve cinleri kendisine ibadet etmeleri için yaratmıştır. Dolayısıyla insanın vazifesi kulluktur. Bu sebeple başta Klasik Türk edebiyatı olmak üzere İslam'ın rengiyle boyanan edebiyatlarda sanatkâr, sanatını varlıkta tecelli eden ilahî hakikatin ayinesi kılmaya gayret eder. Bunun binlerce örneğini tarih içerisinde görürüz. Necip Fazıl da sanatına biçtiği misyonla bu halkaya eklenir. Ama önemli bir noktada bu halkadan farklılaştığını görürüz. Klasik edebiyat-

ta Allah'ın zatının, sıfatlarının yüceltilişini, müşahede edilmişliğini, sanatkârın kendinden geçişini ve O'na iltica edilmişliğini okuruz. Bu tarz şiirleri Necip Fazıl'da da belli oranda görürüz. Ama bu metinlerden farklı olarak şairinin 'ben'inin meselenin içine güçlü bir unsur olarak girdiği fark edilir. Onun şiirinde Allah, sadece sanatıyla müşahede edilmez, sarsılmış bir zihnin karanlıklarında kur-tarıcı olarak sığınılan bir merci olur.

AKTÜEL / MADDÎ ZAMAN

Necip Fazıl'ın şiirinde zamanın metafizik boyutuna geçmeden önce aktü-el zamanın kullanımı var mıdır, varsa nasıldır diye bakmak konunun bütün-lüğü açısından doğru olacaktır.

Edebiyatımızda günün vakitleri, senenin dilimleri farklı sanatkârlarca sa-natlarını tayin eden unsurlar olarak işlenmiştir. İlk planda hatırlayabileceği-miz Ahmet Haşim'in şiirinden akşamın ve gecenin rengini alırsak şiirin taşı-yıcı kolonlarından birini sökmüş oluruz. Ama Haşim'de akşamın metafizik bo-yutuna yönelme çabasını görmeyiz. O, matematiksel bir zaman dilimini şiiri-ni idare eden yapıcı bir dekor olarak işler. Başka sanatçılarda da farklı zaman dilimlerine benzer yaklaşımları görebiliriz.¹² Necip Fazıl'da ise matematiksel zaman bir mesele etrafında değil, şiirde kurulan dünyanın tabii bir unsuru ola-rak yer alır. Üzerinde düşünülen ve etrafında bir dünya kurulan unsur olarak değil. Onun en bilinen şiirlerinden 'Kaldırımlar'da dekoru tamamlayan unsur-lardanır gece ama sadece bir dekor... Bunun ötesinde bir etken olarak gör-meyiz. Şair,

Aman, sabah olmasın, bu karanlık sokakta;

derken, geceyi istemez, sabahla da bir derdi yoktur. Gece ve sabah bir meta-for olarak rol oynarlar ve bunun ötesinde bir öneme sahip değillerdir. Onun belki de matematiksel zamana dönük yazdığı en önemli şiiri, üç ayrı şiir ola-rak kaleme aldığı, 'Geceye Şiir'dir. Bu şiirin birincisinin ilk dördlüğünde;

Kalbim bir çiçektir, gündüzler ölgün;

Gelin gelin, onu açın geceler!

Beni yâdedermiş gibi, bütün gün

Ötün kulağımda, çın, çın, geceler! (s. 225).¹³

mısrarlarıyla geceye seslenir. Bu sesleniş, şiirin devam eden dördlüklerinde sü-rer. Şiire baktığımızda, günün bir zaman diliminin şiirin asli unsuru olarak yer aldığı görürüz ama bu asli unsur görüntüsü yanıltmamalıdır. Çünkü her ne kadar geceye seslenilse de esas olan gece değil, gece vasıtasıyla açılan kalptir. Bununla beraber hem bu şiirinden hem başka şiirlerinden hareketle günün di-

limlerinden gece ve gündüzün daha çok işlendiği ve daha ziyade zıtlık etrafında şiire taşındığı görülür.

Zıtlık, Necip Fazıl'ın şiirini tayin eden iklimin temel renklerindenidir. Daha da ötesi onun üslubunun en kalın çizgilerinden birinin, zıtlıklar etrafında anlam dünyasını kurma olduğu söylenebilir. Bu, onun iç dünyasının yansıması olarak değerlendirilebilir. Necip Fazıl, gece-gündüz ikileminde tercihini geceden yana koyar ve gecenin şaire kendi beniyile baş başa kalma imkânı verişine vurgu yapılır. Ama bu vurguda gece de gündüz de birer 'alet' olarak yer alır.

ZAMANI BÜTÜNLEMEK: METAFİZİK ZAMAN

Metafizik zamanın işlenişini ise iki noktada toplamak mümkündür. Birinci olarak zamanın anlaşılmasız, kavranılmasız mahiyetinin ifadesi ve duyulan azap söz konusu edilir. Bundan daha ziyade ikinci bir işleniş olarak zamanın sonsuzluk buudu ve tasavvuftaki ân-ı dâime duyulan hasretin ifadesi yer alır. Onun benliğinin en güçlü ifadelerinden biri olarak görebileceğimiz 'Çile' şiirinde dünyanın zorluğu, anlaşılmasızlığında zamanın rolüne özel vurgu yapılır:

*Bu nasıl bir dünya, hikâyesi zor;
Mekânı bir satır, zamanı vehim. (s. 17).*

Zamanın 'vehmi', Necip Fazıl'ın 'çile'sidir. Zamanın kavranılmasızlığı, dünyanın hikâyesini 'zor'laştırarak etkenlerdendir. 1936 yılında kaleme aldığı 'Zaman' başlıklı şiir, hem zamanın ne olduğuna dönük sorularıyla hem verdiği cevaplarla dikkati çeker. Şiirin ilk dördlüğünde;

*Nedir zaman, nedir?
Bir su mu, bir kuş mu?
Nedir zaman nedir?
İniş mi, yokuş mu? (s. 267).*

sorularıyla konu açılır. Buradaki 'nedir?' sorusu ilk planda fiziksel bir varlığı işaret etse de devam eden dördlüklerde fizikten çok metafizik boyut söz konusu edilir. İkinci dördlükte;

*Bir sese benziyor:
Arkanız hep zifir!
Bir sese benziyor:
Önünüz hep kabir!*

mısralarıyla zamanın 'bilinemez' dünyasına girilir. Necip Fazıl, zamanı 'sese' benzettir. Duyulan, fark edilen ama elle tutulup kavranılamayandır ses... Bu bilinemezlik halini devam eden mısralarda,

Annesi azabın,

...

Cinnetin tıpkısı.

tanımlamalarıyla sürdürür. Şair, zamanın bilinemezliğini, azap ve cinnet olarak değerlendirir. Bu hal, Necip Fazıl'ın şiirindeki hâkim tablolardandır. O, kendini fikir çilesine sevk eden meseleleri önce azap olarak ifade eder ardından bu azap cinnete dönüşür. Azabın cinnete dönüşmesi, azaba sebep olan halin bir çözüme ulaşamaması sebebiyledir. Böylece şair, zamanı cinnete eşdeğer tutar. Nitekim şiirin ilerleyen kısımlarında cinnet halinin açmazında kalan insanın hallerini ve meselelerini okuruz. Son dörtlükte

kime kaçsam ondan;

denilerek cinnetin içinden çıkılmaz halini ifade eder. Zamanın insan için ifade ettiği daha doğrusu dayattığı realiteden kaçış mümkün değildir. 'Visal' şiirinin ilk mısrasında ise;

Beni zaman kuşatmış, mekân kelepçelemiş; (s. 233).

vurgusuyla 'Zaman' şiirindeki cinnet halinin devam ettiğini görürüz. 'Visal', 1982 yılında kaleme alınır. İki şiir arasında yaklaşık elli yıllık bir süre vardır. Bu süreye rağmen neredeyse aynı ifadelerle söz konusu edilen zamanın şairin benliğindeki karşılığı değişmemiştir. Gördüğümüz devam, şairin 'krizinin' değişmezliğini de gösterir.

Necip Fazıl'ın zamanı bu denli mesele edinmesi, bir filozofun mesele edinmesinden çok ötedir. O, benliğini idrak etme çabasındaki insanın önüne çıkan bir engel olarak zamanla cedelleşir. Zaman, tasavvuftaki ana hatlarıyla imkân alemi ve zat alemi olarak tasnif edilen varlık katmanında insanı imkân alemine mahkum eden bir realite olarak yer alır. Zamanı çözmek, bir matematik probleminin çözümü gibi değildir. O, çözmekten öte zamanı aşmak ve tasavvuftaki ifadesiyle sahibü'z-zamanın temsil ettiği varlık katmanının ufkuna varmak istemektedir.

'Kesiksiz Ân' başlıklı şiirde zamansızlığın sorgulaması yapılır:

Zamanın olmadığı diyar acaba nasıl?

Kesiksiz bir ân mıdır, bundan sonraki fasıl? (s. 357).

Şairin sorusu, tam da tasavvuftaki 'ân-ı dâimin' ifadesidir. 'Ân-ı dâim', zamanın aşılması, zamanın sınırlamasından kurtulmadır. Bir başka ifade ile imkân âleminin kayıtlarından âzâde hale gelmedir. Necip Fazıl, zamanın insanı bölmesine karşılık, bütünlüğün ve bu bütünlükle yakalanacak vahdetin peşindedir. 'Saat' başlıklı şiiri, esas itibarıyla tasavvufun zaman-insan ilişkisini izah ettiği zemini bize sunar. Şiir,

*Bakma saatine ikide birde!
Halin neyse saat onun saati.
Saat tutamaz ki, ölü kabirde;
Zamana eşyada gör itaati! (s. 277).*

mısralarıyla başlar. İkinci mısradan insanın 'halî'nin zamanı belirlemesine vurgu yapılır. Bu vurgu, insanın etken olduğu; zamanın edilgen halde kaldığı durumu işaret eder. Zaman, insana müessir gibi görünse de insan, zamanı aşma imkânıyla zaman üzerinde müessir bir güce sahip olabilmektedir. İnsan, geçmiş, gelecek, hal gibi izafi bölünmeler içerisinde dağılmak yerine 'ân'ın tekliğini idrak ederek ona hakim olma yolunu tercih etmeli, zamanı fethetmeye çalışmalıdır. Bu noktada zamanın nasıl fethedileceği sorusu karşımıza çıkar. Bunu ise yine tasavvufî bir meselenin aşamalarının tartışılması biçiminde ikinci dörtlükte söz konusu eder:

*Dün hâtıra, yarın hayal, bugün ne?
İki renk arası bir çizgicik pay.
Ne devlet zamanı bütünleyene!
Ebed bestecisi bir çark ve bir yay.*

Zamanın fethi, zamanın ancak bütünlenmesi ile mümkün olacaktır. Zamanı, bir anda toplayabilmek, onun sınırlarından kurtulma imkânı verecektir. 'Ebu Yezid el- Bestâmî'ye 'Nasıl sabahladın?' diye sorulduğunda şöyle demiştir: 'Ne sabah vardı ve ne akşam. Sabah ve akşam sınırlanmış kimse için vardır. Benim ise sıfatım yoktur.'¹⁴ Menkıbede dikkati çeken nokta, zamanın bir realite olarak sınırlanmış insanlarda hükümranlığını göstermesidir. Zamanı aşmak, sınırlardan kurtulmaktır. Bu, Necip Fazıl'ın ifadesiyle zamanı fethetmeye çalışmak ve muvaffak olmaktır. Çünkü bu fethi gerçekleştiren insan 'bir ânı bütün âlemleri görebilmektedir.' Bu tek ânın temsil ettiği idrak düzeyinde bütün zamanlar ve vakitler mündemiçtir. Zamanı aşmak, beraberinde mekânı aşmayı da getirir ve böyle bir ufku yakalayan insan hem zamanda hem mekânda tasarruf sahibi olur. İmkân aleminden kurtulur, zat alemine yaklaşır. Allah (c.c.)'nın zamandan ve mekândan münezzehe olduğu ilahî bir gerçektir. İnsanın zamanı aşması, böylece zaman ve mekân üzerinde tasarruf sahibi olabilmesi, ilahî sıfatların tecellisine mazhar olma vasfına yücelmesidir. İnsanın zamanla ilişkisi, ihtiyari değil; zaruridir. Ya zaman insanı kendine mahkûm eder ya da insan zamanın sahibi olur. Şair, aynı şiirinin son dördüğünde bu 'gerçeği' dile getirir:

*Zaman bir işvebaz, kaçak hayalet;
Eskiyenin kement atar boynuna.
Ne pişmanlık tanır, ne af, ne mühlet;
Ancak fatihinin girer koynuna.*

İnsanın zamanın elinde bir oyuncak olmaması, onu fethetmesiyle mümkün olacaktır. Zamanın fethi ise şiirin ikinci dörtlüğünde belirtilen 'bütünleme' idrakiyle yakalanabilecek bir ufuktur.

Necip Fazıl 'Vehim' başlıklı şiirinde ise zamanın parçalanmış biçimde algılanmasının vehimden ibaret olduğunu söyler:

*Her şey kesik ve kopuk, zaman tutamaz lehim;
Mazi albümde hayal, istikbâl kalbde vehim...* (s. 289).

Zamanın fiziksel algı düzeyinde bir bütün olarak görülmesi, ona bir realite kisvesi giydirilmesi, şairin değerlendirmeleri içerisinde, sadece bir vehimden ibarettir. Çünkü fizik bir varlık olarak kabul ettiğimiz anda zamanı 'lehimlerle' birleştirmeye çalışmak, böylece bir bütünlüğü yakalamaya uğraşmak ihtimal dışıdır. Şairin değerlendirmeleri içerisinde mazi, istikbal insanın vehminden başka bir şey değildir.

'Medet' başlıklı şiirde ise zamanın bölmesine maruz kalan şairin yakarışını ve Allah (c.c.)'dan bu bölünmeden kurtulma için tazarrusunu okuruz:

*Beni zaman bölüyor, beni doğruyor adet,
Medet ey birin Bir'i, ey birin Bir'i medet!...* (s. 317).

İki mısralık bu şiirde iki farklı hal dikkatimizi çeker. İlk mısradaki zamanın bölmesinden dolayı bir 'adet' haline gelen benliğin ifadesini görürüz. İkinci mısra ise bu halden rahatsızlık duyan şairin duasıdır. Dolayısıyla zamanın bölünmesi ile ilahî olanda birliğe ulaşma, iki tezat durum olarak konumlandırılır ve zamanın bölen realitesinden ancak ilahî olanın 'Bir'liği ile kurtulmanın mümkün olduğu söylenir. Bütün bu değerlendirmeler, 'ân-ı dâim'in farkında olan ve bunu ulaşılması gereken bir idrak düzeyi olarak kendine seçen şairin bu yön-deki fikir çilesinin çeşitli cepheleri olarak karşımıza çıkar.

Zamanın insanı böldüğü, dolayısıyla insanın dünya imtihanında zamana 'maruz' kaldığı daha açık bir şekilde 'İnsan' başlıklı şiirde yer alır:

*Bir bölünmez ki, insan, onu zaman bölüyor;
İnsan her ân dirilip, her saniye ölüyor...* (s. 102).

İnsanın 'her ân dirilip, her saniye ölmesi' İslam'ın varlık anlayışının bir başka boyutunu ortaya koyar. Allah (c.c.) kainata her an müdahildir ve varlık her an dirilip ölmektedir. Bu realite varlıktaki sürekliliği, kopma halinin olmayışını bize gösterir. Bu süreklilik, kendi içinde bölünmelere de imkân tanımaz. Allah (c.c.)'nın 'Bir'liğinin temsil ettiği bütünlüğe bağlı olarak tek bir 'an'da bu oluş toplanır. Dolayısıyla insan da bu 'ân'da varlığını idrak eder ama zaman, ulaşması gereken idrak düzeyinden uzağa düşmüş insanı böler ve 'Bir'liğin ufkundan uzaklaştırarak 'adet' olmanın basitliğine indirger. Zamana ma-

ruz kalmak, 'adet' haline gelmek insan olmanın yüce ufkundan uzaklaşmanın bir başka ifadesi olarak görülür.

'Olmaz mı?' başlıklı şiirin ikinci dördlüğünde ise, söz konusu 'Bir'liğin uzağına düşmüş bir 'parçanın' bütüne duyduğu hasret vardır:

*Bir parçacığım ben, bütüne hasret;
Zaman dönedursun, o güne hasret;
Ruhumsa zamanın üstüne hasret;
Ebediyet boyu bir ân... Olmaz mı? (s. 25).*

Dörtlükte şairin benliğinin hasret duyduğu iki husus öne çıkar: bütün ve zamanın üstü... Esas itibariyle hasret duyulan iki ayrı unsur gibi aktarılan 'bütün' ve 'zamanın üstü', son mısradaki tek bir kavramla ifade edilir: 'ebediyet boyu bir ân...'. Necip Fazıl'ın hasret duyduğu, zamanın bütünlüğünün idrak edilmesiyle yakalanacak 'ân-ı dâim'dir. Çünkü bu ufka ulaşan insan için zamanın sınırları söz konusu değildir. Yukarıda vurgulandığı gibi bu konumdaki insan zamanın üstüne çıkar ve zamanı 'dürme' kudretine sahip olur. 'O Ân' başlıklı şiirde ise 'ebediyet boyu bir ân'ın bir başka söyleyişle ifadesini buluruz:

*Bir garip insan olsam, benzemez hiç kimseye;
Tek hece bilmez, tek renk görmez, tek ses işitmez.
Karanlığı yağursam nura döndüresiye,
Tırmansam o âna ki, yekparedir ve bitmez. (s. 25).*

Şiirde şair, benliğini ulaştırmak istediği ufuklara ilişkin çeşitli isteklerini dile getirir. Hem bu dördlükte hem şiirin ilk dördlüğünde varlığın yükünden kurtulma yönünde istekler sıralanır. Bütün bu isteklerin getirilip bağlandığı noktada konumuz açısından önemlidir: 'Yekpâre ve bitmez bir ân'... Necip Fazıl, başka birçok şiirinde de gördüğümüz istekleri için çözüm olarak 'yekpâre ve bitmez ân'a yükselişi sunar. Burada şu ayrıma da özellikle dikkati çekmek yerinde olacaktır. 'Yekpâre ân' tanımlaması, hemen hatırlamaya Tanpınar'ı ve onu besleyen Bergson'u getirebilir.

Tanpınar'ın meşhur şiirindeki fikrî arkaplan, bütün sanatını idare eden devam düşüncesi etrafında şekillenir. Söz konusu şiirde de kopuşu ve zamanın bölünmesini reddeden ve birlik/bütünlük içerisinde yaşanan zamana atıfta bulunan yaklaşım söz konusudur. Ama Tanpınar'ın 'birliği' fizikî âleme ilişkin bir tasavvurdur. O, insanların geçmiş, gelecek, hal olarak gördükleri tasnifin mutlak ayrımla var olmadığını, birbiri içine evrilerek bir bütün oluşturmak suretiyle devam ettiklerini düşünür. Oysa Necip Fazıl, bu tür bir tasnifin madde dünyasına ait olduğunu metafizik planda böyle bir tasnifin anlam ifade etmediğini, insan için esas olanın bu bölünmüşlüğü aşarak metafizik planda Allah (c.c.)'nın temsil ettiği 'Bir'liği yakalama olduğunu söyler. Dolayısıyla Tan-

pınar veya Bergson ile Necip Fazıl'ın zamanda 'birlik' düşüncesini aynı perspektif içerisinde değerlendirmemiz mümkün görünmemektedir. Tanpınar ve Bergson, yaşanan zamanın birliğinin peşinde iken Necip Fazıl baştan beri örneklerini gördüğümüz 'ân-ı dâim'in şiirini dile getirir.

'Çile' şiirindeki;

*Gece bir hendeğe düşüncesine,
Birden kucağıma düştüm gerçeğin.
Sanki erdim çetin bilmecesine,
Hem geçmiş zamanın hem geleceğin.*

mısralarıyla gerçeğe uyanmayı, geçmiş zamanın ve geleceğin bilmecesinin çözümlüne bağlar. Öncelikle şairin zamana ilişkin bir durumu 'çetin bilmece' olarak gördüğü, dolayısıyla sadece 'ne oldu, ne olacak' gibi aktüel hayata ilişkin kaygılarla zamana yaklaşmadığı, mahiyete dönük sorular etrafında bu bilmecenin biçimlendiği anlaşılır. Hakikate uyanış, söz konusu bilmecenin sırrına da vakıf olmayı getirir. Zaten tasavvufî hiyerarşi içerisinde insan önce bir hakikate uyanır, ardından zamana ve mekâna tasarruf edecek hale gelir.

'Ân-ı dâim' düşüncesinin Necip Fazıl'da zaman zaman sonsuzluk düşüncesi biçiminde karşımıza çıktığı da görülür. Necip Fazıl zamanı varlığın üstüne atılmış bir ağ, varlığı av, Allah (c.c.)'nı avcı olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla zaman, varlığı, mahdud kılan bir dış unsurdur. İnsanın ondan kurtulmadan gerçeğin tümüyle idrakine varamayacağı bir merhaledir. Bununla beraber, var olan her şey o ağ içerisinde cereyan eder. Burada Muhammed İkbâl'in bir kavramını hatırlamakta yarar var. Muhammed İkbâl, eserlerinde zaman zaman 'Allah'ı avlamak'tan bahseder. Necip Fazıl bu hali, 'sır idraki' olarak nitelendirir ve 'Ölmemek' şiirinde

*Kesilmiş bir kamış, ormanlıklardan,
.....
Ver Allah'ım, büyük sırrı elime;
Geçmez an, solmaz renk, kopmaz bütünlük*

şeklinde şiirine taşır. 'Sır idraki' Necip Fazıl'ın dünyasının önemli kavramlarından biridir. İşte 'sır idraki'ne varmak, zamanının künhüne vakıf olmak, Allah (c.c.)'nı avlamak olacaktır. Burada varlığın üstüne çekilen ağ olan zamanı avlamak, onun üstündeki kudrete ulaşmak, İkbâl'in ifadesiyle 'Allah (c.c.)'nı avlamak' demektir. 'Çile' şiirini,

'Biricik meselem, Sonsuza varmak...'

mısrayla bitiren şair, zamanı aşmakla veya zaman denilen muammayı çözmekle bu sonsuza varabileceğini düşünmektedir.

'Sonsuzluk' veya 'ebediyet' Necip Fazıl'ın sık sık kullandığı kavramlardır. Bu kavramlar, temel imge veya nesre has ifadeyle bir leit-motif gibi Necip Fazıl'ın şiirlerinde tekrar edilir. Onun şiirinde sonsuzluk, 'ân-ı dâim'in diğer adıdır. Sonsuzluğun işaret ettiği varlık katmanı, imkânlarla mahdut olunmayan bir tabakayı göstermektedir. Şair, sonsuzluğa ulaşmaktan bahsederken Zat aleminin sebeplerden ve bütün imkanlardan azade varlık katmanını hedef almaktadır.

Zamanı Allah'ın varlığına en büyük delil kabul eden şair, bir kafanın zaman üzerine derinleşebilmesi halinde 'Birden bire yasak odayı açmış bir insan gibi Allah'ın yıldırımını ile vurulacağını' ifade eder. Zamanın bu dünyanın 'imkânlı' insanlarınca kavranamayacağını ancak sadece 'hissedilebileceğini' düşünen şair, zamanın sebep olduğu cinnetin ancak tasavvufla çözülebileceğini belirtir. Tasavvuftaki 'vahdet-i vücud anlayışının' insanı bu muamma karşısında bir çözüme ulaştırdığını söyler. *Bir Adam Yaratmak* piyesinin de aslî teması olan var olma çabasını, şiirlerinde de sıklıkla işler. *Bir Adam Yaratmak*'taki Hüsrev'in en büyük problemlerinden biri 'bir sigara kağıdı kadar dahi' yaşayamamak, zamanın içinde öğütülmektedir. Şair, bu fanilikleri hatırlatarak 'zaman' böylesine korkunç bir vakıa.' der ve insanı, 'zamanı İlahî azamet kapısı olarak görüp ürpermeye' davet eder. Necip Fazıl, kendisinin bu ürpermeyi hissettiğini ve bunu 'Çile' şiirinde anlattığını belirtir. 'Çile'den kısa süre önce yazılan 'Bu Yağmur' şiiri;

*Bu yağmur, delilik vehminden üstün,
Karanlık, kovulmaz düşüncelerden.
Cinlerin beynimde yaptığı düğün,
Sulardan, seslerden ve gecelerden...* (s. 300).

mısralarıyla biter. Şiirde yağmur, insanı öğüten zamandır. Nitekim yağmur dince şair, aynaların yüzünü tanımayacağından bahseder. Hüsrev'in çektiği çileye eş biçimde geçip giden zamanın farkında olmaktan kaynaklanan büyük huzursuzluk fark edilir. Bu şiirdeki huzursuzluk da başka şiirlerde 'ân-ı dâime' bağlanarak çözülmeye çalışılacak ama hiçbir zaman son nokta koyulamayacaktır.

SONUÇ

Necip Fazıl, 'bir cins kafa olarak' hayatı boyunca zamanla cedelleşmiştir. Kendisi için bir muamma olan zamanı çözmeye, bütün edebî kudretiyle gayret etmiştir. Öyle ki onun şiirinde zaman, varlığa ait hemen her unsurun diğer adı olarak yer almaktadır. Günlük hayatın öğelerinden metafiziğin unsurlarına kadar birçok husus, zamanın ağı içerisinde.

Necip Fazıl, gerek şiirlerinde gerekse tiyatrolarında ve diğer yazılarında, zamanı, bir entellektüel olarak irdelemiş ve haline uğraşmıştır. Onun beyni her an kaynamaktadır. Mayıs 1983'te yazdığı ve ölümünden önce yazdığı son şiir olan 'Zehir'de de bu meselenin devam ediyor oluşu, Necip Fazıl'ın zamanı halili kolay bir mesele olarak görmediği, her ne kadar tasavvufu izah etse de tam anlamıyla tatmine ulaşamadığı anlaşılmaktadır.

Zamanın işlenişinde ise matematiksel zamanın hayli az yer aldığı, yer aldığı kısımlarda ise daha ziyade şiirdeki fikrî atmosferi besleyen bir dekor olarak kullanıldığı görülür.

Necip Fazıl, tasavvufta 'ân-ı dâim' olarak ifade edilen idrak düzeyinin peşindedir. O, zamanı bir vehim, bir azap, bir cinnet kapısı olarak görür ve 'bu çetin bilmecenin' haline uğraşır. Bu bilmecedan bir yere kaçış da mümkün değildir. Tek çare varlığın hakikatine varmak, elde edilen sırla zamanın fatihi olmak, tasavvufî ifade ile 'sahibü'z-zaman' ve 'ebu'z-zaman' olabilmektir. Şairi ancak bu idrak düzeyinin mutlu edebileceği veya en azından zamanın getirdiği azap ve cinnet kurtaracağı şiirlerden anlaşılır. Ancak şu husus da belirtmelidir ki Necip Fazıl, 'sahibü'z-zaman' olmanın gerektiğine dönük şiirler yazmıştır. Onun şiirinde bu 'hale ulaşmış insanın' söyleyişini görmeyiz. Dolayısıyla onun şiirini zamanın handikabından tasavvufî çerçeve içinde kurtulmaya bir çağrı olarak görmek daha doğru olacaktır. Batı düşüncesi, özde Bergson da elbette Necip Fazıl'ı etkilemiş; hususen zamana dönük sorgulamalarında fikrî kaynaklarından olmuştur. Fakat onun zamanı algı biçiminde, özellikle zamanın barındırdığı cinnetten kurtuluş çaresi olarak, tasavvufu öne çıkardığı, tasavvufun dünyasında şekillenen bir zaman anlayışının şiirini yazdığı belirtilmelidir. Onda 'bulmuş' insanın dinginliği değil, arayan insanın çabası belirgindir. Nitekim son şiirlerinden biri olan 'Anlamak'taki;

*Anlamak yok çocuğum, anlar gibi olmak var;
Akıl için son tavır, saçlarını yolmak var... (s.75).*

mısralarında gördüğümüz insanın aciziyetinin itirafı, onun hemen her şiirinin satır arasında kendini sezdirir. Onda arayış hiç bitmez. Unutmamak lazımdır ki Necip Fazıl,

Mesafe ekinim, zaman madenim

diyen şairdir. Bu maden hiç bitmemiş, şairin benliğini kemirmiş durmuştur. Onun çilesi,

*Varırım, elbet dedim
Bir ömür geze geze
Takvimdeki denize. (s. 223).*

ümidle yoğrulmuş bir çiledir. Şiirinde veya fikir dünyasındaki her meselede olduğu gibi zaman bahsinde de belirleyici olan bu 'çiledir.'

DİPNOTLAR

- 1 A. Kadir Çüçen, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Asa Yayınları, Bursa, 2003, s. 119.
- 2 Aristoteles, Augustinus, Heidegger, *Zaman Kavramı*, (Çev. Saffet Babür), İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- 3 İslam düşüncesinde zamanın 'hadis' olup olmamasından başlayarak çok yönlü tartışmalara girilmiş, zaman zaman tevhid akidesinin zedelendiği düşüncesiyle sert eleştiriler dile getirilmiştir. Hem bu tartışmaların bir özet değerlendirmesi hem de *Kur'an-ı Kerim*'de zamanın yer alışı biçimine ilişkin kayda değer bir çalışma için bkz. Faiz Kalın, *Felsefe ve Bilimin Işığında Kur'an'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.
- 4 Louis Massignon, 'İslam Düşüncesinde Zaman', (Çev. Muhsin Akbaş), *AÜİFD*, c. XLIV, nu: 1, s. 416.
- 5 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 41.
- 6 Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 27.
- 7 Abdürrezzak Kâşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 323.
- 8 Nurettin Topçu, *Bergson*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1968, s. 48 vd. Nurettin Topçu'nun aktardığı Bergson'un bu düşüncelerine paralel mahiyetteki diğer düşünceleri ve bu düşünceler hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Mustafa Şekip, *Bergson ve 'Manevi Kudret'e Dair Birkaç Konferans*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934, s. 34 vd.
- 9 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 136-137.
- 10 'Orhan Okay İle Söyleşi', *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, nu: 63, Mayıs 2005.
- 11 Necip Fazıl Kısakürek, *Dünya Bir İnkılap Bekliyor*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 11-12.
- 12 Türk şiirinde (1923-1950 dönemi) zamanın işlenişi ile ilgili bir çalışma için bkz. Emel Koşar, *Yeni Türk Şiirinde Zaman Anlayışı (1923-1950)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009; Hümeyra Yuva, 'Türk Şiirinde Zaman Teminin Değişimi', *Turkish Studies*, Kış 2009.
- 13 Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2011 (Alıntılarda verilen sayfa numaraları, bu baskıya aittir.)
- 14 Abdürrezzak Kâşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 324.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, Augustinus, Heidegger, *Zaman Kavramı*, (Çev. Saffet Babür), İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Çüçen, A. Kadir, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Asa Yayınları, Bursa, 2003.
- Demirli, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Kalın, Faiz, *Felsefe ve Bilimin Işığında Kur'an'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kâşâni, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Kısakürek, Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, *Dünya Bir İnkılap Bekliyor*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, *Bâbü'ali*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2010.
- Koşar, Emel, *Yeni Türk Şiirinde Zaman Anlayışı (1923-1950)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- Massignon, Louis, 'İslam Düşüncesinde Zaman', (Çev. Muhsin Akbaş), *AÜİFD*, c. XLIV, nu: 1.
- 'Orhan Okay İle Söyleşi', *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, nu: 63, Mayıs 2005.
- Topçu, Nurettin, *Bergson*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1968.
- Tunç, Mustafa Şekip, *Bergson ve 'Manevi Kudret'e dair Birkaç Konferans*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Yuva, Hümeyra, 'Türk Şiirinde Zaman Teminin Değişimi', *Turkish Studies*, Kış 2009.